

Δημήτρης Πλάντζος (επιμ.)

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ

Ανεπιθύμητες κληρονομίες
στις παρυφές της μνήμης
και της λήθης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2023

ΝΕΦΕΛΗ / ΘΕΩΡΙΑ - ΚΡΙΤΙΚΗ

Δημήτρης Πλάντζος (επιμ.): *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*

1η έκδοση, Μάιος 2023

Στο εξώφυλλο: Το Μνημείο Ολοκαυτώματος Ελλήνων Εβραίων στην Αθήνα, μετά από βανδαλισμό (Ιούνιος 2016). ©AFP/Getty Images/L. Gouliamaki [<https://www.dw.com/en/how-greece-is-combating-widespread-anti-semitism/a-40563806>]

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας
Τυπογραφική διόρθωση: Δημήτρης Αλεξάκης

ISBN: 978-960-504-350-6

© Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ, Δημήτρης Πλάντζος και οι συγγραφείς
Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
www.nefelibooks.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Δημήτρης Πλάντζος	
Εισαγωγή: Κληρονομίες της μνήμης και της λήθης	13
Στέλιος Λεκάκης	
Η σκοτεινή ύλη της Σπιναλόγκας: διαχείριση μνημείων και κοινωνική δικαιοσύνη	35
Παναγιώτης Μαστραντώνης	
Μακρόνησος: το κλασικό παρελθόν ως τοπίο εξορίας και ως εργαλείο βασανισμού	53
Μάνος Βαβαδάκης	
Ανθρωποφύλακες. Ο τόπος βασανισμού ως πολιτισμική κληρονομιά	72
Δημήτρης Τρίκας	
Νοσοκομείο Σωτηρία – τόπος μνήμης: οι βαλίτσες των αζήτητων νεκρών	80
Στυλιάνα Γκαλινίκη	
Ο Μέγας Αλέξανδρος της Θεσσαλονίκης και ο Άλλος: κοινωνικές αναμετρήσεις στον ανδριάντα της παραλίας	103
Γιώργος Τζεδόπουλος, Αφροδίτη Καμάρα, Δέσποινα Λαμπαδά	
Διαβάζοντας τα «αλλότρια» μνημεία: προς μια βιώσιμη διαχείριση των οθωμανικών λουτρικών εγκαταστάσεων της μακεδονικής υπαίθρου	121
Δημήτρης Πλάντζος	
Ο τουρμπές ενός ξεχασμένου ποιητή: η λησμονημένη οθωμανική κληρονομιά της Δήμου	138
Φαίδων Μουδόπουλος-Αθανασίου	
Ένας δερβίσης στο Ζαγόρι: οδοιπορικό στις ξεχασμένες υλικότητες της πρώιμης νεωτερικότητας	157
Αγγελική Γ. Βοσκάκη	
Η οθωμανική μνημειακή κληρονομιά του Ρεθύμνου: προβλήματα και προοπτικές	169

Διονύσης Μουρελάτος	
Η Μονή Σινά, ένα «αλλότριο» ή ένα «οικείο» μνημείο;	187
Εσθήρ Σολομών - Στυλιάνα Γκαλινίκη	
Σε ποιον ανήκει το παρελθόν; Η διεκδίκηση του μνημείου των Μαγεμένων (Incantadas) και το «παραμύθι» της νεότερης και σύγχρονης Θεσσαλονίκης	200
Μαριλένα Παπαχριστοφόρου	
Η μεγάλη διάρκεια ενός παρόντος χρόνου	218
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	233

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα περισσότερα από τα κεφάλαια αυτού του βιβλίου βασίζονται σε διαλέξεις που προσέφεραν οι συγγραφείς τους στο μεταπτυχιακό σεμινάριο με θέμα «Αλλότρια Μνημεία – Ανεπιθύμητες Κληρονομίες», που είχα τη χαρά να οργανώσω, από κοινού με τον Τάκη Μαστραντώνη, το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2019-2020, για το Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη, Αρχιτεκτονική».

Ιδρυμένο το 2009, το Πρόγραμμα αυτό έχει ήδη εκπαιδεύσει δεκάδες αρχαιολόγους, αρχιτέκτονες, μηχανικούς, ιστορικούς τέχνης, πληροφορικούς και επιστήμονες πολλών άλλων συναφών κλάδων στη θεωρία και την πράξη της πολιτισμικής διαχείρισης, καθώς και στις τεχνικές συντήρησης, προστασίας και ανάδειξης του μνημειακού πλούτου της χώρας. Το Πρόγραμμα προσφέρεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και το Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Στα πάνω από δέκα χρόνια λειτουργίας του έχει φιλοξενήσει μαθήματα κορυφαίων καθηγητών αρχαιολογίας, αρχιτεκτονικής, πληροφορικής, πολιτισμικής επικοινωνίας και κοινωνιολογίας από τα τρία αυτά τμήματα, αλλά και πολλών άλλων καθηγητών από άλλους χώρους.

Ως διευθυντής του Προγράμματος κατά τη διετία 2018-2020, ανέλαβα να οργανώσω το διεπιστημονικό σεμινάριο κατά την περίοδο Μαρτίου-Ιουνίου 2020, όταν ακόμη κανείς μας δεν μπορούσε να προβλέψει ότι, ακριβώς εκείνο το διάστημα, θα ήμασταν, τελικά, αναγκασμένοι να βρισκόμαστε κλεισμένοι στα σπίτια μας, σε αυστηρή καραντίνα, λόγω της παγκόσμιας πανδημίας που έπληττε ολόκληρο τον πλανήτη – και που όπως αποδείχτηκε θα μας ταλαιπωρούσε για πολύ ακόμα. Όταν, λοιπόν, το σεμινάριο επρόκειτο να ξεκινήσει, γύρω στα μέσα εκείνου του ζοφερού Μαρτίου, όλες και όλοι οι ομιλήτριες και ομιλητές που είχαν ήδη γενναιόδωρα αποδεχτεί, από τον προηγούμενο Νοέμβρη και Δεκέμβρη, την πρότασή μου να μιλήσουν σ' εμάς και τους φοιτητές μας, αναγκάστηκαν να μεταφέρουν τις ομιλίες τους στις πρωτόγνωρες για

τους περισσότερους από εμάς ψηφιακές πλατφόρμες που τότε μόλις μαθαίναμε να χρησιμοποιούμε.

Τα πρώτα μαθήματα ξεκίνησαν διστακτικά· στην εξέλιξη όμως του σεμιναρίου αποδείχτηκε ότι, πέρα από κάθε προσδοκία, όχι μόνον η κάθε μία και κάθε ένας από τις ομιλήτριες και τους ομιλητές μπόρεσαν να συνδεθούν στην ώρα τους και με ελάχιστα προβλήματα, αλλά και οι φοιτήτριες και οι φοιτητές μας –που θα έλεγεσ ότι το νέο μέσο είχε ενθαρρύνει μάλλον, αντί να αποθαρρύνει– συμμετείχαν στις συζητήσεις που έκλειναν το μάθημα κάθε φορά με ζωντάνια, ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και καλοδιατυπωμένα ερωτήματα. Κι όσο κι αν τα θέματα που περνούσαν από τις οθόνες μας εκείνα τα θλιβερά απογεύματα Δευτέρας, καθώς εξελισσόταν γύρω μας, στην έρημη πόλη, η «χαμένη άνοιξη» του '20, δεν σε προδιάθεταν κιόλας για τα πιο ανάλαφρα συναισθήματα (Μακρόνησος και Σπιναλόγκα· σανατόρια φθισικών· Ολοκαύτωμα· κ.ο.κ.), τόσο οι έγκυρες και καιρίες παρεμβάσεις των συναδέλφων όσο και οι κουβέντες που ακολουθούσαν, μας προσέφεραν κάποιου είδους παρηγοριά στην ψηφιακή μας απομόνωση. Μέσα από την οδύνη των Άλλων, αλλά και τη διάθεση όλων μας να ανταλλάξουμε πληροφορίες, ιδέες και απόψεις, η συνθήκη του δικού μας εγκλεισμού έμοιαζε κάπως να απαλύνεται.

Κι έτσι, πολύ γρήγορα, ο πάντα θετικός Περικλής Δουβίτσας της *Νεφέλης* δέχτηκε τη διστακτική πρότασή μου να προχωρήσουμε στην έκδοση αυτού του βιβλίου. Τον ευχαριστώ, καθώς και όλους τους συνεργάτες του που εργάστηκαν γι' αυτό, ενώ οι υγειονομικές και άλλες δυσχέρειες εντεινόταν για όλους μας. Ευχαριστώ, φυσικά, και όλες και όλους που μου εμπιστεύτηκαν τα κείμενά τους: τη Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, τον Στέλιο Λεκάκη, τον Γιώργο Τζεδόπουλο, την Αφροδίτη Καμάρα, τη Δέσποινα Λαμπαδά, την Εσθήρ Σολομών, τη Στυλιάνα Γκαλινίκη, τον Δημήτρη Τρίκα, τον Μάνο Βαβαδάκη, τον Φαίδωνα Μουδόπουλο-Αθανασίου (που συνδέθηκε από το φοιτητικό του σπίτι στο έρημο Σέφιλντ των ημερών εκείνων) και την Αγγελική Βοσκάκη.

Στους παραπάνω, που τους αναφέρω εδώ με τη σειρά που μίλησαν στο σεμινάριο, προστέθηκε για την παρούσα έκδοση και ο Διονύσης Μουρελάτος, ο στυλοβάτης του Μεταπτυχιακού Προγράμματος από την πρώτη μέρα της λειτουργίας του, και πολύτιμος συνεργάτης μου τόσο στο διοικητικό όσο το ακαδημαϊκό κομμάτι των καθηκόντων μου. Η τελευταία λέξη, όμως, ανήκει τιμητικά στον Τάκη Μαστραντώνη, που εκτός από τη συγκλονιστική του παρουσίαση για τη Μακρόνησο, τη γραπτή εκδοχή της οποίας θα διαβάσετε στις σελίδες που ακολουθούν, ήταν πάντοτε εκεί, κάθε εβδομάδα του σεμιναρίου, υποστηρικτικός και «διαβασμένος», καιρίος στις παρατηρήσεις του και πάντοτε έτοιμος να ανοίξει τη συζήτηση με ένα ακόμη καιρίο ερώτημα.

Ελπίζω ότι το βιβλίο αυτό θα σας φανεί χρήσιμο· μιλά για μνημεία που θα θέλαμε να ξεχάσουμε, για κληρονομιές που δεν θα θέλαμε να μας βαραίνουν. Μιλά για τον Άλλον, τους αλλότριους εαυτούς που μας κληροδότησε η ύστερη νεωτερικότητα και το πώς συγκροτούμε τη δική μας πολιτισμική ταυτότητα μέσα από τις διαδικασίες λήθης στις οποίες τους υποβάλλουμε.

Δ.Π.
Νοέμβρης '22

Εικ. 1: Αθήνα, Μνημείο για τα θύματα της Marfin
(© Δ. Πλάντζος, Οκτώβριος 2020).

Δημήτρης Πλάντζος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΗΘΗΣ

Τα μνημεία που διχάζουν

Στις 9 Μαΐου 2020, η Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Κ. Σακελλαροπούλου τέλεσε τα αποκαλυπτήρια του «μνημείου για τα θύματα της Marfin» στο κέντρο της Αθήνας, συνοδευόμενη από τον Πρωθυπουργό Κ. Μητσοτάκη και την αρχηγό του Κινήματος Αλλαγής Φ. Γεννηματά. Παρών ήταν επίσης ο Δήμαρχος Αθηναίων Κ. Μπακογιάννης. Δεν ήταν εκεί ο αρχηγός του ΣΥΡΙΖΑ και αρχηγός της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης Α. Τσίπρας, ούτε και ο Γ.Γ. του ΚΚΕ Δ. Κουτσούμπας, που είχαν όμως καταθέσει στεφάνια στο μνημείο λίγες ώρες νωρίτερα, έχοντας απαντήσει αρνητικά στην πρόσκληση της Προέδρου (Ανώνυμος 2020α). Οι τελευταίοι δήλωσαν την πρόθεσή τους να τιμήσουν μεν τα θύματα, αλλά και τη δυσφορία τους για τη στάση της τότε κυβέρνησης, την οποία κατηγορήσαν για «υποκρισία» και «εκμετάλλευση» του τραγικού συμβάντος, με σκοπό να αναζωπυρώσει μια παλαιά διαμάχη γύρω από το δίκαιο και τη φύση των κοινωνικών αγώνων.

Το μνημείο, αποτελούμενο από μαρμάρινη επικλινή πλάκα, στηριζόμενη σε επίσης μαρμάρινο «αναλόγιο», έμοιαζε μάλλον γκροτέσκο στο σκηνικό κατάρρευσης και ερήμωσης που άφησε πίσω της η χρεοκοπία του 2010 και οι πολιτικές λιτότητας που την ακολούθησαν για μια δεκαετία περίπου (εικ. 1). Ανιδρύθηκε, με πρωτοβουλία μάλλον της κυβέρνησης, αλλά και τη σύμφωνη γνώμη του Δημάρχου, με σκοπό να τιμηθούν ο Επαμεινώνδας Τσάκαλης, η Παρασκευή Ζούλια και η «εγκυμονούσα» (όπως την αναφέρει η τιμητική πλάκα) Αγγελική Παπαθανασοπούλου, οι οποίοι βρήκαν τραγικό θάνατο στις 5 Μαΐου 2010, όταν το κτίριο της Τράπεζας Marfin, στην οποία εργαζόνταν, κάηκε από επίθεση αγνώστων με αυτοσχέδιες βόμβες («μολότοφ»). Ο εμπρησμός συνέβη κατά τη διάρκεια της μεγαλύτερης έως τότε διαδήλωσης εναντίον του Μνημονίου Οικονομικής και Χρηματοπιστωτικής Πολιτικής που είχε μόλις υπογράψει με τους δυτικούς της εταιρους η τότε κυβέρνηση, με πρωθυπουργό

τον Γ. Παπανδρέου. Οι υπαίτιοι του εμπρησμού δεν εντοπίστηκαν ποτέ· αντίθετα, τον Ιούλιο του 2013 κρίθηκαν ένοχοι και καταδικάστηκαν σε ποινές πολυετούς φυλάκισης ο διευθύνων σύμβουλος της τράπεζας, ο υπεύθυνος ασφαλείας του κτιρίου και η διευθύντρια του υποκαταστήματος για φόνο εξ αμελείας τριών υπαλλήλων, τις σωματικές βλάβες άλλων 21 και για πολλαπλές παραλείψεις στα μέτρα πυρασφάλειας και στην εκπαίδευση του προσωπικού.

Στο μεταξύ, η «τραγωδία της Marfin», όπως επικράτησε να αναφέρεται, κατέλαβε μια κάπως ιδιότυπη θέση στον δημόσιο λόγο. Μέσα από σειρά λογικών αλμάτων, αυθαίρετων αναγωγών και κυνικών συσχετισμών, αυτό το τραυματικό γεγονός υιοθετήθηκε από τους εκπροσώπους του λεγόμενου «ακράιου κέντρου», δηλαδή του πολιτικού χώρου που ενώ αυτοπροσδιορίζεται ως κεντρώος, και κατ' επέκταση φορέας του πολιτικού μέτρου, του ορθολογισμού και της σύνθεσης, σύμφωνα με τους επικριτές του λειτουργεί ως προπέτασμα καπνού για τον νεοφιλελευθερισμό και τη μετα-δημοκρατία (Ali 2015; πβ. Πλάντζος 2016: 164-168). Έτσι, η δολοφονία των τριών υπαλλήλων χρησιμοποιήθηκε συχνά ως εργαλείο σωφρονισμού όσων εναντιώνονταν στις πολιτικές λιτότητας των διαδοχικών κυβερνήσεων στα χρόνια της «ελληνικής κρίσης» (Papailias 2011· Tziovas 2017). Πολύ σύντομα μετά το τραγικό γεγονός, κάθε απόπειρα κριτικής εναντίον των κυβερνητικών πολιτικών ή υπεράσπισης των κοινωνικών αγαθών της δημόσιας υγείας, παιδείας ή κοινωνικής ασφάλισης, κινδύνευε να εκτραπεί ταχύτατα σε καταδίκες «της βίας απ' όπου κι αν προέρχεται», και στην εν γένει ταύτιση κάθε κοινωνικού κινήματος –ιδίως κάθε κοινωνικού κινήματος που επιχειρούσε να μεταφέρει τη συζήτηση στον δημόσιο χώρο– με τους «δολοφόνους της Marfin» (Plantzos 2015).

Σε αυτήν τη γραμμή φαίνεται να κινείται και το νεότευκτο μνημείο: χαρακτηρίζοντας, στην αναθηματική του επιγραφή, τους τρεις νεκρούς «θύματα του τυφλού μίσους που γεννά ο διχασμός», το μνημείο επιχειρεί να συγκροτήσει μια μετα-δημοκρατική συνθήκη, όπου οι διαδηλώσεις εναντίον της όποιας κυβερνητικής πολιτικής, ακόμη και εναντίον πολιτικών λιτότητας που οδήγησαν τη χώρα σε βαθιά οικονομική ύφεση και κοινωνικό μαρασμό για περισσότερο από μία δεκαετία, θεωρούνται εκ των προτέρων «διχασμός» και πηγή «τυφλού μίσους». Η ανάληψη της εξουσίας, και πάλι, από τον κεντροδεξιό πολιτικό χώρο, μετά από μια τετραετή παρένθεση αριστερών κυβερνήσεων, έδωσε, θα έλεγε κανείς, την ευκαιρία να υποδαυλιστεί το παλαιό επιχείρημα περί τυφλής βίας που προφανώς γεννούν οι δημοκρατικές διεκδικήσεις.

Βλέπουμε, επομένως, πώς συγκροτείται η αλλότρια μνήμη: ενώ κανείς, προφανώς, δεν θα υποστήριζε ότι οι τρεις υπάλληλοι της τράπεζας άξιζαν το μαρτυρικό τους τέλος και ότι δεν θα έπρεπε ως συντεταγμένη κοινωνία να τιμήσουμε τον θάνατό τους και –κυρίως– να διαλευκάνουμε τα αίτια που οδήγη-

σαν άμεσα ή έμμεσα στον φόνο τους, η ατυχής αναφορά σε «μίσος» και «διχασμό», διχάζει το ακροατήριο και μάλιστα σκόπιμα. Ανιδρύνοντας το «μνημείο των θυμάτων της Marfin», η παράταξη των, ας πούμε, «νικητών» της ελληνικής κρίσης οικοδομεί ένα διαχωριστικό τείχος στην καρδιά της ελληνικής κοινωνίας: όσοι είναι «μαζί μας» τιμούν τα θύματα, μεταξύ των οποίων και μια «εγκυμονούσα»: κάθε άλλη στάση ή σκέψη είναι αντικοινωνική, απάνθρωπη, διχαστική. Το αποτέλεσμα είναι ένα μνημείο αλλότριο για όλους: και όσοι το επιθυμούν αλλά και όσοι το απορρίπτουν το κάνουν για τους λάθος λόγους.

Με βάση τα παραπάνω, ως «αλλότριο» χαρακτηρίζεται ένα μνημείο όταν συνιστά φορέα μη κανονικών διαθέσεων, συμπεριφορών και επιτελέσεων αναφορικά με το παρελθόν· όταν, δηλαδή, κατέχει μια εξ ορισμού έκκεντρη θέση στον παραδεκτό άξονα μνήμης - λήθης εντός της κοινωνίας την οποία υπηρετεί με την κατασκευή του. Σε αντίθεση, όμως, με τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, αντίθετα δηλαδή με το «μνημείο για τα θύματα της Marfin», το οποίο ανιδρύθηκε με πρωτοβουλία της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, με σκοπό να περιθωριοποιήσει τους πολιτικούς της αντιπάλους σε ένα σκοτεινό πεδίο ηθικής ανυποληψίας, τα αλλότρια μνημεία κατά κανόνα ανιδρύνονται από ήδη περιθωριοποιημένα κοινωνικά υποσύνολα, με σκοπό τα τελευταία να καταστούν ορατά. Πρόκειται, δηλαδή, όπως θα δούμε παρακάτω, για μνημεία που τοποθετούνται εξ ορισμού εκτός του εθνικού κανόνα μνήμης (αλλά όχι και λήθης) και εκτός του νοούμενου εθνικού αρχείου κειμένων, μύθων και παραδόσεων. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μνημεία που αυτο-προσδιορίζονται στο περιθώριο του κατεστημένου εθνικού αρχείου μνημείων, άυλων και υλικών, μιας κοινωνίας (ενός εθνικού κράτους συνηθέστερα)· συνεπώς, πρόκειται για μνημεία που λειτουργούν και ως φορείς αρχείων αλλότριων.

Ας δούμε ένα δεύτερο παράδειγμα:

Στις 10 Μαΐου 2010, πέντε μόλις μέρες μετά τα τραγικά γεγονότα στα οποία αναφέρθηκα παραπάνω, και ενώ η πόλη της Αθήνας βρισκόταν σε κατάσταση βουβού πένθους, έγιναν στον Κεραμεικό (στη συμβολή των οδών Ερμού και Μελιδώνη) τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος (Καρουζάκης 2010). Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα της εποχής, η Αθήνα ήταν η μόνη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα χωρίς μνημείο αφιερωμένο στους χιλιάδες Έλληνες Εβραίους που εξοντώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στη ναζιστική Γερμανία την περίοδο 1942-1944. Τους λόγους αυτής της κωλυσιεργίας δεν είναι δύσκολο να τους φανταστεί κανείς, δεδομένου του υποδόριου και συχνά «αόρατου» αντισημιτισμού που χαρακτηρίζει τη νεοελληνική δημόσια κουλτούρα (Αντωνίου κ.ά. 2019). Ακόμη και τότε, όμως, όταν με πρωτοβουλία της ελληνικής Ισραηλιτικής Κοινότητας -και όχι του κεντρικού ελληνικού κράτους, όπως θα περίμενε κανείς- κατέστη δυνατή η ανίδρυση του μνημείου, υπήρ-

ξαν προβλήματα, τόσο γραφειοκρατικής όσο και ιδεολογικής φύσεως: όπως μας πληροφορούν δημοσιεύματα της εποχής (π.χ. Κοντράρου-Ρασσιά 2010), η Αρχαιολογική Υπηρεσία υπολόγιζε μελλοντικά να ανασκάψει τον χώρο όπου εντέλει χωροθετήθηκε το μνημείο, καθώς από τους αρχαιολόγους «εικάζεται ότι θα βρεθεί εκεί η συμβολή της οδού των Παναθηναίων, απ' όπου ανέβαινε η πομπή στην Ακρόπολη, και της Ιεράς Οδού, που οδηγούσε στο Ιερό της Ελευσίνας». Η Εφορεία Αρχαιοτήτων, μάλιστα, πρότεινε μια άλλη θέση, μακριά από το αρχαιολογικής σημασίας σταυροδρόμι και, ενδεχομένως, κάπου που να μην παρεμποδίζεται η θέα προς τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού. Η Ισραηλιτική Κοινότητα, όμως, τελικά πέτυχε να ανιδρωθεί το μνημείο στην αρχικά επιλεγείσα θέση, που συνιστά τόπο μνήμης των Ελλήνων Εβραίων, καθώς εκεί, στις 24 Μαρτίου του 1944, παγιδεύτηκαν πολλοί από τους Γερμανούς, οι οποίοι στη συνέχεια εκτοπίστηκαν και εξοντώθηκαν.

Και πάλι όμως το μνημείο έγινε δεκτό με περιορισμούς: το αρχικό σχέδιο (έργο της γλύπτριας Ντιάννας Μαγκανιά), σειρά μονολιθικών, εξακτινωμένων όγκων ωχροκίτρινου μαρμάρου που σχηματίζουν ένα αποδομημένο Άστρο του Δαυίδ (εικ. 2), μειώθηκε κατά το μισό ως προς την έκταση, ενώ διευκρινίστηκε ότι σε περίπτωση μελλοντικής ανασκαφής «θα απομακρυνθεί». Όταν, μάλιστα, το όλο θέμα συζητήθηκε στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο υπήρξαν αρχαιολόγοι που μειοψήφησαν, σύμφωνα με ανταποκρίσεις στον Τύπο, θεωρώντας ότι με την άρνησή τους να παραχωρήσουν τον συγκεκριμένο χώρο για την κατασκευή του Μνημείου Ολοκαυτώματος, «οι συναρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων αμύνονται του πατρίου εδάφους», καθώς «προσπαθούν να σώσουν ό,τι μπορούν».

Η ιστορία του Μνημείου Ολοκαυτώματος της Αθήνας, καθώς και οι σχεδόν παράλληλες ιστορίες αντίστοιχων μνημείων του ελληνικού εβραϊσμού στη Θεσσαλονίκη (π.χ. Χαρίση 2020), την Καβάλα και αλλού, μας διδάσκει πολλά, πέρα από τις εκφάνσεις του ελληνικού αντισημιτισμού, και για τη φύση των μνημείων στη χώρα – εθνικών και αλλότριων. Η ρητή παραδοχή ότι η άρνηση εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να αποδεχτεί την ανίδρυση ενός μνημείου για τον ελληνικό εβραϊσμό σε χώρο «αρχαιολογικού ενδιαφέροντος» συνιστά «άμυνα επί του πατρίου εδάφους», δεν αντανακλά μόνον την επιθετική πολιτική της κρατικής ελληνικής αρχαιολογίας: δεν είναι μόνον μια ακόμη προσπάθεια να κερδηθεί ανασκαφικός χώρος σε βάρος του σύγχρονου αστικού χώρου κίνησης, εργασίας και ψυχαγωγίας των σύγχρονων ελληνικών πόλεων (Πλάντζος 2017: 108-110). Είναι, μαζί με όλα τα άλλα, και μια ρητή παραδοχή για την ιεράρχηση της μνήμης στη σύγχρονη Ελλάδα, καθώς και –το κυριότερο– την ιεράρχηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και των κοινοτήτων (εθνοτικών, έμφυλων, πολιτισμικών) που την εκπροσωπούν κάθε φορά. Είναι εμφανές ότι, και στην περίπτωση του Μνημείου Ολοκαυτώματος, το «ει-

Εικ. 2: Αθήνα, Μνημείο Ολοκαυτώματος Ελλήνων Εβραίων
(© Δ. Πλάντζος, Ιούνιος 2010).

καζόμενο» αρχαίο σταυροδρόμι της Οδού των Παναθηναίων με οποιονδήποτε άλλον αρχαίο δρόμο της Αθήνας συνιστά για τη σύγχρονη Ελλάδα τοπόσημο κατά πολύ ισχυρότερο από τον τόπο παγίδευσης και σύλληψης μιας ομάδας Ελλήνων Εβραίων, οι οποίοι στη συνέχεια εξοντώθηκαν από έναν στρατό κατοχής· και γι' αυτό, άλλωστε, εάν ποτέ «στο μέλλον» το αρχαίο σταυροδρόμι ανασκαφεί, η ανάδειξή του θα αποτελέσει προτεραιότητα για την Ελληνική Πολιτεία, σε αντίθεση με την τίμηση του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων, που μπορεί και πάλι να διολισθήσει σε ένα –ενδεχομένως και επιθυμητό– καθεστώς λήθης.

Όπως, άλλωστε, θα καταστεί σαφές από τα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν, για τον νεοελληνικό δημόσιο λόγο «μνημείο» συνιστά σχεδόν αποκλειστικά κάποιο –έστω και τυχαίο– κατάλοιπο του κλασικού πολιτισμού (του προϊστορικού – προελληνικού συμπεριλαμβανομένου)· απομεινάρια ή ενθυμήματα άλλων περιόδων –από τη Ρωμαϊκή και τη Βυζαντινή έως και την Οθωμανική και μετα-Οθωμανική περίοδο–, καθώς και μνημεία εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων εντός του ελλαδικού χώρου (εβραϊκά, οθωμανικά, ενετικά, κ.ο.κ.) θεωρούνται εκ των προτέρων υποδεέστερα ή ακόμη και ανάξια λόγου, ως αλλότρια και νόθα (βλ. Πλάντζος 2016: 21-26).

Το φανταστικό εθνικό αρχείο μνημείων, επομένως, συγχροτείται ώστε να συμπεριλάβει έναν σφιχτό πυρήνα μνημείων κανονικών, δηλαδή αποδεκτών

από την πολιτική και πνευματική άρχουσα τάξη, αλλά και αρεστών από το ακροατήριό της. Στην εποχή, μάλιστα, της εικόνας και των αδηφάγων μέσω κοινωνικής δικτύωσης, το ακροατήριο αυτό είναι διαρκώς έτοιμο να καταναλώσει νέα μνημεία που υπηρετούν τις ταυτοτικές του ανάγκες αλλά και αναφορές στα ήδη υπάρχοντα. Το πώς διαφορετικές ομάδες συμφερόντων – ηγετικές ή περιθωριακές – εντός του κοινωνικού συνόλου επιλέγουν να χειριστούν τα συγκεκριμένα μνημεία, τη μνήμη, τη λήθη, και τις σημασίες τους, θα είναι ένα από τα θέματα που θα μας απασχολήσει στον παρόντα τόμο. Προς το παρόν, αξίζει να εμβαθύνουμε στους τρόπους με τους οποίους τα αλλότρια μνημεία συνιστούν μειονοτικές απόπειρες εγγραφής της ιστορίας στον δημόσιο χώρο· πώς, υιοθετώντας συχνά κατεστημένες πρακτικές του ηγεμονικού λόγου, συγκροτούν αναστοχαστικές παρεμβάσεις γύρω από ιστορικά συλλογικά τραύματα (όπως το Ολοκαύτωμα, για παράδειγμα) ή για πολύ πιο πρόσφατα.

Τα αλλότρια μνημεία και η ψαύση των τραυμάτων

Το βράδυ της 6ης Δεκεμβρίου 2008, ο δεκαπεντάχρονος μαθητής Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος δολοφονήθηκε από τον ένοπλο ειδικό φρουρό Επαμεινώνδα Κορκονέα, ο οποίος τον πυροβόλησε εν ψυχρώ, στο πλαίσιο μιας λεκτικής επίθεσης ομάδας νεαρών προς τον Κορκονέα και τον συνάδελφό του Βασίλη Σαραλιώτη. Τα γεγονότα είναι αρκετά γνωστά και δεν χρειάζεται να τα επαναλάβω εδώ (Dalakoglou 2011). Η δολοφονία του νεαρού μαθητή προκάλεσε σφοδρό νεανικό κύμα διαμαρτυρίας, το οποίο επεκτάθηκε και με την άμεση συνδρομή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Επί αρκετές εβδομάδες, μεγάλες πορείες διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα και σε πολλές άλλες πόλεις της χώρας, ενώ σχολεία τελούσαν υπό κατάληψη. Οι διαμαρτυρίες συνοδεύτηκαν και από συγκρούσεις με την αστυνομία – που όμως τήρησε τακτική κατευνασμού μάλλον, παρά μετωπικής σύγκρουσης, προφανώς για την αποφυγή και άλλων θυμάτων μεταξύ των διαδηλωτών. Παράλληλα, σημειώθηκαν πρωτοφανείς για την Ελλάδα καταστροφές σε δημόσια κτίρια, τράπεζες, εμπορικά καταστήματα, μνημεία και αυτοκίνητα. Γρήγορα, οι «νύχτες του Αλέξη» άλλαξαν προσανατολισμό και περιεχόμενο, αγκαλιάζοντας κάθε μορφή νεανικής διαμαρτυρίας απέναντι στην άρχουσα τάξη της χώρας και τις προηγούμενες γενιές συλλήβδην, καθώς και απέναντι σε κάθε μορφής αδικία: κοινωνική, πολιτική, οικονομική, φυλετική ή και έμφυλη.

Ένα ιδιαίτερο στοιχείο της ακαριαίας αντίδρασης στη δολοφονία του Γρηγορόπουλου ήταν και η αυτοσχέδια δημιουργία ενός μνημείου στο σημείο όπου έπεσε νεκρός, στη διασταύρωση των Οδών Μεσολογγίου και Τζαβέλλα, στα

Εξάρχεια (εικ. 3). Από την πρώτη μέρα μετά το συμβάν, στο σημείο δημιουργήθηκε ένας «τόπος μνήμης» – με σημειώματα, λουλουδία, κεριά κ.λπ., αλλά και πρόνοια κάποιας μόνιμης επισήμανσης. Έτσι, διαφανές πλαστικό τοποθετήθηκε για να προφυλάξει τα εφήμερα αναθήματα από τη βροχή, ενώ μια μπλε πινακίδα, στο πρότυπο εκείνων για τη σήμανση των οδωνυμίων στις ελληνικές πόλεις, άλλαξε πλέον το όνομα του δρόμου σε «Οδό Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου». Βλέπουμε δηλαδή, ότι ενώ το μνημείο του Αλέξη Γρηγορόπουλου δημιουργείται εξ αρχής ως αλλότριο μνημείο, από ομάδες έκκεντρες και περιθωριακές, που προφανώς δεν έχουν την έγκριση της κεντρικής εξουσίας, στόχος τους είναι η προσομοίωση των πρακτικών της κεντρικής εξουσίας (μετονομασίες οδών, ανίδρυση μνημείων και φύλαξή τους κ.ο.κ.).

Εικ. 3: Αθήνα, αυτοσχέδιο μνημείο για τον Αλέξη Γρηγορόπουλο
(© Δ. Πλάντζος, Δεκέμβριος 2009).

Αυτές οι συμπεριφορές μειονοτικών ομάδων εντός ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου αντιγράφουν –συχνά όμως με ιδιοσυγκρασιακές υπερβολές ή παρεκτροπές– την καλά μελετημένη πλέον πρακτική των νεωτερικών κρατών, να ανάγουν επιλεγμένους ιστορικούς τόπους (πεδία μαχών, για παράδειγμα, ή τόπους εκτελέσεως αγωνιστών της αντίστασης κ.λπ.) σε «τόπους μνήμης». Σύμφωνα με τη θεμελιώδη μελέτη του Γάλλου ιστορικού Πιερ Νορά (Pierre Nora), οι τόποι μνήμης είναι συμβολικές χωρικότητες ή τόποι (lieux), κατασκευασμένοι από τους θεσμικούς φορείς εντός ενός εθνικού κράτους, με σκοπό την εγκαθίδρυση ενός τοπόσημου και την επένδυσή του με ιστορική μνήμη (Nora 1989). Οι τόποι αυτοί (που σήμερα μπορούν να είναι και άυλοι ή εικονικοί) λειτουργούν ως συγκεντρωτικοί πυρήνες πολιτισμικών αξιών και συλλογικής μνήμης, δηλαδή ως γεννήτριες ταυτοτικών συμβόλων και μετωνυμίες ιδεολογικών προταγμάτων. Με έναν λόγο, επενδύουν το εθνικό αφήγημα με την αυθεντία της συλλογικής μνήμης και το κύρος που φέρει η υλικότητα της ιστορίας. Ειδικά στις περιπτώσεις που η κατασκευή τόπων μνήμης προέρχεται από περιθωριακές, από τα κάτω, ομάδες, γινόμαστε μάρτυρες μιας πιεστικής –και συχνά εκβιαστικής– προσπάθειας να ενταχθεί μια μειονοτική συλλογική μνήμη στον κανόνα της επίσημης, καθολικής ιστορίας.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι, ενώ τα μνημεία του εθνικού κανόνα καλούνται να διαφυλάξουν την ταυτοτική μνήμη της κοινότητας (ηρώα, ανδριάντες «μεγάλων ανδρών» του έθνους κ.ο.κ.), τα αλλότρια μνημεία διεκδικούν την ορατότητα μέσα από τις ίδιες μεθόδους αστικής διάκρισης, για να επισημάνουν, όμως, μια έως τώρα αφανή στιγμή του δικού τους ιστορικού παρελθόντος: αν, για παράδειγμα, η Ισραηλιτική Κοινότητα της Ελλάδας διεκδικεί την επί ίσοις όροις μνημείωση των μαρτυριών που υπέστησαν οι Έλληνες Εβραίοι στα χέρια των Ναζί, αντιστεκόμενη παράλληλα στη συστηματική προσπάθεια διαφόρων ομάδων της ελληνικής κοινωνίας να οδηγήσουν τον ελληνικό εβραϊσμό και την ιστορία του στην αφάνεια και τη λήθη, οι ανώνυμοι «αναρχικοί» του Δεκέμβρη καταφεύγουν στις ίδιες πρακτικές αστικής ηθικής για να διεκδικήσουν την ορατότητα και αναγνώριση του δικού τους συλλογικού τραύματος που υπέστησαν με την κρατική δολοφονία του νεαρού αγοριού, που (ίσως και να) ήταν σύντροφός τους.

Την ίδια στιγμή, το κεντρικό κράτος τείνει να αντιδρά σπασμωδικά και εν πολλοίς δυσερμήνευτα, επιχειρώντας να εξωθήσει τα πράγματα στη δημιουργία ενός «αντι-κοινού» προετοιμασμένου να δεχτεί τη νομοτέλεια της κρατικής αυθαιρεσίας και το αδήριτο της βίας που μόνον κρατική μπορεί πλέον να είναι. Αυτό φάνηκε ειδικά τον Δεκέμβριο του 2020, εν μέσω της παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης, όταν η Ελληνική Αστυνομία (και όχι, όπως θα ανέμενε κανείς η κυβέρνηση ή η Βουλή) ανέστειλε με διαδοχικά διατάγματα το συνταγματι-

κά κατοχυρωμένο δικαίωμα της συνάθροισης για να εμποδίσει –με πρόσχημα την προστασία της δημόσιας υγείας– πρώτα την τίμηση των νεκρών του Πολυτεχνείου στις 17 Νοεμβρίου και της μνήμης του Αλέξη Γρηγορόπουλου στις 6 Δεκεμβρίου στη συνέχεια (Σωτηρόπουλος 2020· Σωτηρέλης 2020). Κατά την προσφιλή της πρακτική, εμπεδωμένη ήδη από τα χρόνια της «κρίσης» (Πλάντζος 2016: 141-142), η Αστυνομία διέταξε και στις δύο περιπτώσεις το κλείσιμο πολλών σταθμών του μετρό της Αθήνας, φτάνοντας στην περίπτωση του Γρηγορόπουλου να απαγορεύσει τη λειτουργία είκοσι πέντε σταθμών, από τη Δάφνη και το Αιγάλεω μέχρι τα Σεπόλια και τους Αμπελόκητους (Ανώνυμος 2020β). Επίκεντρο και των δύο αυτών ασκήσεων βιοπολιτικής ήταν δύο μνημεία: το γνωστό μνημείο στην πύλη του ΕΜΠ, η οποία παρέμεινε επιδεικτικά σφραγισμένη επί τέσσερις μέρες, και το αυτοσχέδιο μνημείο για τον Γρηγορόπουλο στα Εξάρχεια, το οποίο αποκλείστηκε ολοσχερώς από υπερβολικά μεγάλο αριθμό αστυνομικών δυνάμεων. Ειδικά στο τελευταίο, εμποδίστηκε η προσέγγιση ακόμη και μεμονωμένων πολιτών, ενώ τα μέλη των σωμάτων ασφαλείας κατηγορήθηκαν ότι επιτέθηκαν λεκτικά σε πολλές και πολλούς που προσπάθησαν να πλησιάσουν, καταστρέφοντας ακόμη και τις ανθοδέσμες που ορισμένες και ορισμένοι είχαν μαζί τους, ακόμη κι αν δεν συμμετείχαν σε ομαδικές συγκεντρώσεις ή επεισόδια (Ανώνυμος 2020γ). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλές και πολλοί να «καταθέσουν» τα αυτοσχέδια στέφανα που είχαν φέρει μακριά από το μνημείο, έξω από την αστυνομική περίφραξη, δημιουργώντας δηλαδή ένα είδος αρνητικού πεδίου, ενός «αντι-μνημείου», μιας οιονεί μαύρης τρύπας εντός της οποίας το αυτοσχέδιο μνημείο για τον Γρηγορόπουλο παρέμεινε να αιωρείται έρημο, ως σύμβολο της ίδιας του της αλλότριας φύσης. Ως «μετέωρος χώρος ετερότητας» (βλ. Σταυρίδης 2010: 216-232) το μνημείο στον Αλέξη Γρηγορόπουλο, πάντα και ήδη αυτοσχέδιο, εφήμερο, και ανατρεπτικό, οικειοποιείται ταυτοτικά τον δημόσιο χώρο –αλλά και τον δημόσιο λόγο περί μνήμης και ταυτότητας– σε ένα βαθύτατα πολιτικό, όσο και ανελέητο, παιγνίδι λήθης και οικειοποίησης. Χαρακτηριστική είναι, φυσικά, η αντίστιξη με τα γεγονότα του 2008, όταν είχε δοθεί εντολή στα ΜΑΤ να... φρουρούν το νέο χριστουγεννιάτικο δέντρο που είχε στήσει η δημοτική αρχή στην Πλατεία Συντάγματος στο κέντρο της Αθήνας, μετά την πυρπόληση του αρχικού από τους διαδηλωτές (Καρανάτση 2008). Ίσως περισσότερο απ' οτιδήποτε άλλο, αυτό που είχε επιτύχει η τότε δημοτική αρχή ήταν να επιτείνει την αίσθηση της παρωδίας, μετατρέποντας ένα κατά τα άλλα εορταστικό σύμβολο σε αλλότριο μνημείο μιας καταναλωτικής κοινωνίας που πενθούσε τη βίαια ακυρωμένη αστικότητα της.

Αντίστοιχο παιγνίδι μνήμης και λήθης είδαμε και όταν, στις 21 Σεπτεμβρίου 2018, ο καλλιτέχνης Ζακ Κωστόπουλος (Zackie Oh) ξυλοκοπήθηκε μέ-